

Е. В. Мамонтова

**МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА ЯК ФОРМОУТВОРЮЮЧИЙ
ФАКТОР ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА:
ВІД ДАВНЬОСХІДНОЇ ДЕСПОТІЇ ДО АНТИЧНИХ
ФОРМ ДЕРЖАВНОСТІ**

Проблема взаємовідносин культури і політики, мистецтва і влади належить до кола традиційних предметів дослідження різних галузей гуманітарного знання: культурології [1] і філософії [2], естетики [3] і мистецтвознавства [4], семіотики [5] і соціології [6]. Однак слід зауважити, що культурно-владні відносини, як специфічну складову суспільного буття, не можна розглядати поза логікою історичного процесу. Історія свідчить, що в усі часи влада, навіть найбридкіша у своїх проявах, ніколи не відмовлялася від можливості поставити прекрасне собі на службу. Тільки за останнє століття суспільство розробило низку моделей взаємодії політики і мистецтва: від тотальної підпорядкованості мистецтва інтересам влади до надання культурі функції мотора, двигуна соціально-політичних змін.

Сьогодні досить поширеною є точка зору, згідно якої друга половина ХХ століття ознаменована становленням нової епохи в історії людства — епохи культури. Там, де раніше було “суспільство”, постала “культура” [7, с. 7]. Дійсно, ми стаємо свідками поглиблення процесу витіснення соціально-політичних стимулів суспільного розвитку стимулами культурними.

Однак звертаючись до питання взаємин мистецтва і політики необхідно пам’ятати, що розуміння феномену сучасної культури та визначення її міста в житті соціуму неможливе без уявлення про культуру як суму багатьох самотніх культур, що перебувають у постійному діалозі. І при цьому, цей діалог відбувається не тільки по осі теперішнього часу, але й по осі “минуле — майбутнє”. Отже переосмислення досвіду політичного минулого, вивчення широкого фактологічного матеріалу, що залишила нам у спадок історія світової культури і мистецтва, й досі не втрачає своєї актуальності.

Дана стаття, не претендуючи на всебічний огляд проблеми, є спробою розкрити на основі історико-політологічного аналізу формуючий потенціал образотворчого мистецтва та архітектури

у процесах становлення політичної організації суспільства. Автор має на меті визначити, спираючись на матеріал культури доби архаїки, давніх царств й античності, місце та роль образотворчого мистецтва та архітектури у політичному житті суспільства.

Мистецтво супроводжує всю історію людства. Для первісної людини мистецтво водночас було й актом пізнання, й магічним обрядом, й вихованням трудових навичок, й засобом згуртування колективу. Мистецтво, таким чином, старше за землеробство, науку, державу.

Життя людей первісної культури, згідно результатам етнографічних, археологічних, антропологічних досліджень, виявляється, на противагу поширеним уявленням, не таким бідним і примітивним. Насиченість, багатогранність, глибина духовного та суспільного життя людей кам'яного віку проступає за зовнішньою відсталістю та відкривається людині ХХІ століття у багатстві матеріальної культури й духовного світу, у специфічній, але в жодному разі не примітивній соціальній організації, у безмежному розмаїтті обрядів, вірувань, міфів, сюжетів і форм образотворчого мистецтва.

Вважається, що освоєння первісною людиною соціального простору тісно пов'язане з розвитком будівництва. З часів появи перших будівель, що за свідченнями дослідників уявляли собою здебільшого конусні курені, людина починає створювати штучний соціальний простір. Останній, поряд з природним, становить середовище, в якому протікає її життя. Житлові будівлі, майстерні для виготовлення знарядь праці, родові святилища тощо — це ознаки соціального простору, які зумовлюють специфіку людського життя в цілому.

Процес відокремлення від природного середовища позначився на зміні у соціальній структурі суспільства збирачів та мисливців. Так, статевий та віковий поділ поступово втрачає суто біологічний зміст і набуває соціальних характеристик. Збирання, домашнє господарювання, виховання дітей стає прерогативою жінок у системі суспільного виробництва. Старі, в свою чергу, виконують функцію хранителів знань і традицій, вчать молодь, беруть участь у вирішенні суспільних справ. Інакше кажучи, влада традиції стояла у джерел формування традиційного суспільства та зумовила його незмінне існування впродовж тисячоліть.

Специфіку соціального укладу первісного суспільства наочно

ілюструють зразки образотворчого мистецтва. В цілому культурі збирачів і мисливців притаманні такі риси, як особливе уявлення про світ — міфологічне світосприйняття; певні форми мистецтва, які віддзеркалюють вірування, форми побуту, взаємини людини та навколишнього середовища; культовий, релігійний характер.

Синкретичність духовної культури первісного суспільства проявляється в тому, що будучи результатом пізнання світу на основі примітивного способу виробництва, вона водночас демонструє багатство образів і значень. Головним у первісній культурі було виробництво знаків та символів, які впливали на свідомість та прилучали до таємниці взаємовідносин людини та навколишнього середовища, взаємодії всього живого та загальнокосмічних стихійних процесів. Отже, образотворче мистецтво первісної доби пронизане символічним змістом.

Процеси, що розвивалися у неолітичну епоху, сприяли виникненню зачатків держави та перших невеликих протодержавних формувань на рівні окремих поселень, спільнот, груп. Однак виникнення крупних централізованих деспотичних монархій, які репрезентують першу в історії людства форму державного устрою, стало можливим лише завдяки збігу цілої низки факторів. У зв'язку з необхідністю вирішення невідкладних проблем, таких, як побудова іригаційних та оборонних споруд, культових об'єктів, прокладка доріг, з'явилася потреба у організації та керівництві великими масами населення. Таким чином, ситуація сприяла виникненню крупних державних об'єднань, які взяли на себе функції, що раніше належали громадам. На зміну “анархо-демократичній” організації суспільства прийшла принципово нова жорстка, авторитарна модель управління. Поступово вона поширювалась на сусідні території та перетворювалась на єдино можливу форму існування соціуму.

Суспільство даного типу представляло собою строго ієрархізовану структуру — соціальну піраміду. Деспотична влада сконцентрувала колишні функції сільських демократичних громад в храмі та палаці. Це дає підстави стверджувати, що саме розвиток архітектури виступає як один з найважливіших формоутворюючих факторів політичної організації суспільства доби давніх царств.

Отже з виникненням перших цивілізацій, з зародженням державної форми суспільного устрою, роль мистецтва не тільки не зме-

ншується, а, навпроти, починається його розквіт. Так, піднесення культури Месопотамії було зумовлено таким політичним чинником, як поступове посилення процесу централізації влади в межах нової політичної моделі, яка змінила форми первісної примітивної демократії. Зріст фінансових можливостей міських общин сприяв становленню монументальної архітектури. В умовах ідеократичного суспільства, де правитель водночас був верховним жерцем, побудова культових приміщень ставала прямим обов'язком влади. Неперевершені зразки архітектурного мистецтва дав світу Вавилон. Геній вавилонських архітекторів втілювався не лише в будовах храмових комплексів, але й в цивільних спорудах іригаційного та оборонного призначення, палацах царів, паркових ансамблях.

Єгипетська культура належить до перших цивілізацій, де сформувались такі соціальні інститути, як держава, армія, релігія, централизоване господарство. Важливою характеристикою давньоєгипетської держави була сильна вертикаль управління на чолі з царем, який водночас був й живим богом — фараоном. Монументальні кам'яні споруди — піраміди — свідчать про чітку організацію давньоєгипетського суспільства, що дало змогу збудувати ці гігантські штучні пагорки лише за час життя одного правителя. Головною особливістю мистецтва Давнього Єгипту є те, що воно було примушене обслуговувати потреби релігії та влади. Призначення давньоєгипетського мистецтва виражалося головним чином у здійсненні культу обожненого фараона. Свої ідеї воно відбивало у строго канонічній формі, яка, однак, пережила еволюцію, пов'язану зі змінами у політичному та духовному житті єгипетського суспільства. Для архітектури Давнього Єгипту характерними стали форми та типи: піраміда, обеліск, колона. Серед поширених видів образотворчого мистецтва назвемо круглу скульптуру, рельєф, живопис. Особливе місце у політичних практиках єгипетських можновладців відводилося монументальній скульптурі. В цілому мистецтво Давнього Єгипту обслуговувало інтереси владної верхівки. Архітектурні споруди та монументальна скульптура прославляла царів та аристократію. Як слідство, строга канонічність стала головним гальмом у подальшому розвитку єгипетського мистецтва.

Зовсім інакшу роль виконували образотворче мистецтво та архітектура у Античній Греції. Античний поліс, на противагу східній

деспотії, не знав необмеженої централізованої влади. Передумовами становлення суспільства і держави в Європі стали самоврядування автономних громад; влада, що здійснюється та контролюється народними зборами; уявлення про непорушність прав вільного члена спільноти — громадянина.

Крім того, ключову відмінність давньосхідної та античної моделей процесу державотворення варто шукати у географічній площині. В той час, коли східні царства та імперії виникали на пустинних рівнинах у долинах рік, еллінська цивілізація зародилася в принципово іншому кліматичному та ландшафтному середовищі. Гори та море, перенаселення та нестача продовольства сприяли тому, що виникли умови для формування нового типу суспільства, що характеризується такими, досить протилежними, рисами, як автономність та відкритість. По-перше, воно не породило єдиної централізованої еллінської держави, а існувало у формі поєднання грецьких громад, які усвідомлювали власну цивілізаційну єдність. По-друге, воно, з метою виживання, зазнало необхідності контактів з навколишнім світом, що згодом перетворилося на велику колонізацію.

Додамо, що в той час, коли у давньосхідних цивілізаціях релігія виступала як інструмент управління суспільством, і нерідко монополізувала духовне життя, цивілізація античної Греції носила переважно світський характер. Замість жорстких релігійних норм, які сакралізували існуючі традиції та державний устрій у східних деспотіях, в Елладі процвітала свобода релігійних та філософських шукань. Цей дух полеміки поширювався й на відношення греків до державної влади та її носіїв. Пошук оптимальних форм державного устрою став традиційним предметом політичного дискурсу в давньогрецькому суспільстві.

На перший погляд, все це сприяло розвитку таких цінностей європейського світу, як дух індивідуалізму, прагнення до самореалізації, і надавало потужний поштовх до радикальних змін суспільного устрою. Однак платою за це стало руйнування фундаменту суспільного життя — родових та полісних традицій.

Порівнюючи об'єктивні та суб'єктивні передумови становлення державності на Давньому Сході та в античному Середземномор'ї, зауважимо, що специфіка політичних процесів віддзеркалювалася на змісті культурної складової соціального буття. Застиглі мону-

ментальні форми суспільного життя втілилися у грандіозних архітектурних пам'ятниках та скульптурі епохи давніх царств. А провідні тенденції розвитку Еллади: від уразливості та хисткості до здатності до творчих поривів, від всееллінської солідарності, демократизму до полісної самосвідомості вільного громадянина, — знайшли адекватне втілення у різних сферах та формах культурної діяльності. Так, Новий Акрополь став утіленням нового суспільного й художнього ідеалу еллінського світу. Розвиток архітектури Греції завжди супроводжувався розвитком скульптури. Адже скульптурність найточніше відповідала сутності давньогрецького світосприймання. В замкненому, цілісному й самовпорядкованому космосі античних греків дуже великого значення набуває все наочне та статуарне на противагу надмірному й безмежному. Закони й гармонія макрокосму, що втілені в гармонії та закономірності мікрокосму людської істоти — це і є грецька антична скульптура. Держава-поліс періоду класики (V — перша половина IV ст. до н. е.) пильно дбала про культурне життя своїх громадян. Афіни класичної пори — це місце, де мистецтво, філософія, наука стали невіддільним компонентом повсякденного і політичного життя. Політика стала життєвим обов'язком кожного громадянина.

На рубежі V — IV століть до н. е., після нетривалої пори розквіту, грецький поліс вступив у період гострої кризи. Внутрішніми симптомами руйнування полісної системи стали відмова еллінського суспільства від колективізму і самовідданості на користь індивідуалізму та егоїзму; заміщення солідарності соціальною нерівністю; відхилення від обов'язків перед громадою замість прагнення їх виконувати; заміна народного ополчення армією наймитів; крах концепції всееллінського братства тощо. Серед головних зовнішніх проявів занепаду полісу стали нескінченні безперервні війни та перевороти, що виснажили еллінський світ. Вихід із кризи запропонувала політична концепція панеллінізму, яка була реалізована Македонією через завоювання та підкорення еллінських полісів та організацію великого походу на Схід (334 — 324 рр. до н. е.).

Для періоду еллінізму, коли відбувалося становлення імперії Олександра Македонського (356 — 323 рр. до н. е.) та формування на її уламках низки монархій (кін. V — сер. I ст. до н. е.), характерним є синтез грецької та східної культури. На зміну грецьким

автономним полісам прийшли автократії, а колишні вільні громадяни перетворювалися на підданих могутніх держав. Підґрунтям світосприйняття еллінської людини стало почуття всеохоплюючої безмежної всесвітньої самотності. Розширення горизонтів, з одного боку, та панування у суспільних відносинах принципу тотальної підпорядкованості індивіда державному бюрократичному апарату, з іншого, кардинально відзначилося на змінах у сфері культури.

Мистецтво доби еллінізму, коли грецький поліс, втративши свої головні засади (економічну незалежність, політичну свободу, самоврядування), перетворюється на звичайну адміністративну одиницю, яка цілком залежить від центральної влади, характеризують світськість (адже найбільшими замовниками були царі і багатії), патетика (адже вони вимагали уславлення), інтерес до побутових тем. Видатними пам'ятками архітектури стають не тільки нові культові споруди, а й самі новозбудовані міста: Олександрія, Антіохія та ін. Вони виникли як осередки нової греко-македонської державної влади. Особливого значення набувають житлове й цивільне будівництво. В елліністичній скульптурі переважає патетичний стиль.

Таким чином, впровадження на завойованому Сході грецької монархії змінило характер мистецтва. Деспотичні режими на еллінізованих територіях примусили митців відмовитись від будь-якої політичної тематики, а функції мистецтва та архітектури зосередилися на прославленні багатства і могутності. В цілому культурне процвітання елліністичного світу постійно супроводжувалося ознаками кризи та занепаду. Вичерпувалися традиційні засади грецького соціуму. На історичну арену виходила нова сила — Рим.

Причини величі та могутності Римської держави багато хто з дослідників бачить у змішаній природі її політичного устрою, який у різні періоди існування у різних пропорціях поєднував у собі елементи аристократії, олігархії, демократії та царської влади. На шляху від республіки до імперії відбулася трансформація полісу як форми соціально-політичної організації суспільства у могутню централізовану державу.

Вся тисячолітня історія Риму являє собою безперервну смугу війн. Це позначилося на мілітаризованому характері римського світу. Римська держава, римське місто, побут римського громадянина були організовані згідно принципу військового табору. Дви-

гуном римської цивілізації стає воля до влади, що виступає головним мотивом римської “громадської міфології”. Її сутність складала дві основні ідеї: ідея служіння державі та ідея світового панування.

Однак влада у Римі спиралася не тільки на насильство та військовий дух, але й на універсалізм і систематичність римського права. На відміну від конкретики еллінської правової концепції, у римському суспільстві панував формалізм, зовнішня регламентація та прагнення систематизації життя соціуму на основі кількох абстрактних принципів.

Разом з вищезазначеними, розвиток давньоримської культури був зумовлений такими чинниками, як вирішальний вплив давньогрецьких зразків у всіх сферах життя; поляризація суспільства; виникнення й поширення християнства. У республіканський період (509 — 28 рр. до н. е.), коли йде процес становлення римської культури, складаються основні архітектурні типи. Воєнні об’єкти, дороги, мости та акведуки свідчать про розквіт інженерної думки. Однак в цілому ці архітектурні споруди утилітарного призначення мали досить скромний вигляд.

При становленні імперії, а також у процесі перетворення імперії у єдину систему, наймасовішою й найрадикальнішою формою романізації стає заснування нових міст. Імператорський період в історії Риму (27 — 476 рр. до н. е.) — період розквіту мистецтва містобудівництва. Втіленням мощі та історичного значення імператорського Риму стали тріумфальні споруди, що прославляли воєнні перемоги. Однак культура імперії поступово перетворювалася на культуру еліти й була свідомо орієнтована на вузьке коло освічених та пов’язаних з правлячою верхівкою людей. Оскільки офіційна державність позбавляється суспільного змісту, його здобували організаційні форми повсякденності, такі, як колегії. Серед художніх надбань Риму майже перше місце посідає скульптурний портрет, в якому проявився особливий інтерес до проблеми особистості та її долі, уявлення про конкретно-історичний характер рядової людини — громадянина Римської держави, що усвідомлює своє значення як самоцінної особистості.

З III ст. починається криза античної культури. Римська імперія ще існує, однак з прийняттям християнства антична культура по-

ступово ізживає себе. Вже у II ст. починається певний перехід до культури Середньовіччя. Західноєвропейська християнська цивілізація поставила перед мистецтвом принципово нові завдання. На нашу думку, дослідження моделі взаємин культурної та політичної складових середньовічного суспільства допоможе висвітлити місце та роль образотворчого мистецтва та архітектури у соціальному житті у новому ракурсі.

Отже порівняльний аналіз політичної організації суспільств Стародавнього Сходу та античних Греції і Риму, а також біглий ретроспективний огляд історії образотворчого мистецтва і архітектури означених цивілізацій дає підстави стверджувати, що мистецтво як невід'ємна складова духовної підсистеми суспільства тісно пов'язане зі сферою політики. Тип політичної організації суспільства визначає модель взаємодії влади та мистецтва. З посиленням тенденції авторитаризму, з централізацією державного управління мистецтво поступово підпорядковується інтересам влади, що в кінцевому результаті проявляється у його формалізації.

Література:

1. *Голосовкер Я. Э.* Логика мифа. — М., 1987; *Гуревич И.* Человек и культура. Основы культуроведения. — М., 1998; *Дюфрэнн М. С.* Кризис искусства. — М., 1991; *Злобин Н. С.* Культура и общественный процесс. — М., 1980; *Иванов В. П.* Человек — познание — искусство. — К., 1977; *Розин В. М.* Культурология. — М.: Гардарики, 2004; *Шубарт В.* Европа и душа Востока. — М., 1997.
2. *Бердяев Н.* Философия свободы. Смысл творчества. — М., 1989; *Ницше Ф.* Рождение трагедии, или Эллинство и варварство // Ницше Ф. Соч. в 2 т. — М., 1990; *Тэн И.* Философия искусства. — М., 1936; *Флоренский П.* Иконостас. — С-Пб., 1993; *Хюбнер К.* Истина мифа. — М., 1996.
3. *Бердяев Н.* Кризис искусства. — М., 1990; *Гадамер Г. Г.* Актуальность прекрасного. — М., 1991; *Левчук Л. Т.* Західноєвропейська естетика ХХ століття. — К., 1997; *Лосев А. Ф.* Проблемы становления символизма и реалистическое искусство. — М., 1976.
4. *Библер В. С.* Школа диалога культур. — М., 1992; *Искусство Древнего Востока.* — М., 1971; *Клочков И.* Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. — М., 1983; *Культура и искусство античного мира.* — М., 1980; *Ламберг-Карловски К., Саблов Дж.* Древние цивилизации: Ближний Восток и Мезоамерика. — М., 1992; *Левчук Л., Панченко В., Шинкаренко О.* Історія світової культури. — К., 2000; *Тейлор Э.* Первобытная культура. — М., 1989; *Целлар К.* Архитектура страны фараонов.

- М., 1992; *Яйленко В. П.* Архаическая Греция и Ближний Восток. — М., 1990.
5. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; *Лотман Ю.* Культура и взрыв. — М., 1992; *Лотман Ю., Успенский Н.* О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. Тарту, 1971. — Вып. 5; *Почепцов Г. Г.* Информационно-политические технологии. — М., 2003; *Почепцов Г. Г.* Семиотика. — К., 2002; *Розин В. М.* Семиотические исследования. — М., 2001.
 6. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М., 1992; Искусство и социокультурный контекст. — М., 1973; *Крючкова В. А.* Социология искусства и модернизм. — М., 1979; *Моль А.* Социодинамика культуры. — М., 1973; *Найден А.* Социальная матрица для метода // Философская и социологическая мысль. — 1995. — №№7-8; *Шульга Р.* Мистецтво і суспільство: нові правила відносин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — №4.
 7. *Ионин Л. Г.* Социология культуры. — М., 1996.

О. В. Мардаренко

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПРОГРАМІ
ТА ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
(1989 — 1993 рр.)**

“Великі дерева не виростають в тіні”

В. Чорновіл

В історії визвольної боротьби кожного етносу є **доленосні рухи**, які позначають віху сходження того чи іншого народу на щасливу дорогу національного відродження. В українській історії кінця ХХ століття така доля спіткала Народний Рух України. Рух виконав визначну роль інструменту розвалу імперського режиму, єднання, соборності сил українства та здобуття незалежності України. “Але **антиукраїнські чинники** занадто потужні. З-поміж них — **політика Росії**” [1]. Перманентне загострення взаємовідносин між Україною і Росією в незалежний період пов’язано з діями окремих політичних сил обох держав, які намагаються створити конфліктну обстановку навколо утвердження і зміцнення суверенітету України. Чимало зусиль в цьому напрямі докладають націонал-патріотичні проросійські політики, партії та блоки в парламенті України, настрої яких підігруються імперськими силами з Росії. Між тим